

VAR-reeks
162

De toekomst van de formele rechtskracht

Preadviezen uitgebracht door
J.E.M. Polak
T.N. Sanders
B.J.P.G. Roozendaal
M. Reneman

Boom juridisch
Den Haag
2019

Liever rechtszekerheid dan rechtvaardigheid? De formele rechtskracht bij ketenbesluitvorming in het bestuursrecht

Mr. dr. T.N. Sanders*

1	Inleiding	72
2	Het probleem en mijn plan van aanpak	74
3	Wat is ketenbesluitvorming?	78
4	Wat is de formele rechtskracht?	82
5	Waarom hebben wij de formele rechtskracht in het bestuursrecht – en kunnen we er niet van af?	88
6	Moeten we de leer van de formele rechtskracht nuanceren bij ketenbesluitvorming?	103
6.1	Uitgezonderd van de rechtmatigheidsfictie	103
6.2	Uitzonderingen op de rechtmatigheidsfictie	105
6.3	Moet er (nog) een uitzondering komen op de rechtmatigheidsfictie?	107
6.3.1	Past een dergelijke uitzondering in het huidige systeem?	108
6.3.2	Gevallen waarin de bestuursrechter nu al feitelijk een uitzondering maakt	110
6.3.3	Moet de bestuursrechter een uitzondering maken op de leer van de formele rechtskracht bij evident onrechtmatige besluiten?	115
7	Als dit niet de oplossing is, wat dan wel?	124
8	Conclusie	127
	Stellingen	131
	Literatuurlijst	132

* Thomas Sanders is advocaat bij AKD te Breda en Eindhoven.

door een handhavingsbesluit op grond van een overtreding van de APV. Dat is volgens mij geen ketenbesluitvorming.

Een voorbeeld van ketenbesluitvorming volgens mijn definitie is een besluit tot intrekking van een subsidie gevolgd door een terugvorderingsbesluit. De terugvordering volgt de intrekking en kan niet bestaan zonder de daaraan voorafgaande intrekking. Wat volgens mijn definitie echter geen keten is (anders dan Ortlep), is een besluit tot terugvordering van een uitkering gevolgd door een besluit tot oplegging van een bestuurlijke boete. De bestuurlijke boete is immers niet afhankelijk van de terugvordering maar een zelfstandig gevolg van de overtreding van de norm. Strikt genomen is het bijvoorbeeld ook mogelijk dat alleen een boete wordt opgelegd maar dat de uitkering niet wordt herzien en teruggevorderd (en andersom).

Met mijn definitie wordt er een onderscheid gemaakt tussen 'ketenbesluitvorming' en wat ik 'samenhangende besluitvorming' zou noemen. Een besluit tot vaststelling van een APV en een besluit tot handhaving van die APV zijn wel samenhangende besluiten, maar geen keten. Immers, het besluit om de APV vast te stellen is niet appellabel. Hetzelfde geldt voor een besluit waarbij een bestemmingsplan voor een rondweg wordt vastgesteld en het verkeersbesluit waarmee de maximale snelheid op die weg wordt vastgesteld. Het zijn wel samenhangende besluiten, maar het is geen keten omdat het verkeersbesluit niet afhankelijk is voor zijn bestaan van het bestemmingsplan.

Mijn definitie neemt wel een grijs gebied op als onderdeel van ketenbesluitvorming. Dit grijze gebied is de categorie van besluitvorming waar sprake is van een besluit tot vaststelling van een algemeen verbindend voorschrift waartegen zelfstandig beroep openstaat. Denk bijvoorbeeld aan het besluit tot vaststelling van een bestemmingsplan en een op een overtreding daarvan gebaseerd handhavingsbesluit. Het besluit tot vaststelling van het bestemmingsplan is op zich een besluit tot vaststelling van een algemeen verbindend voorschrift, maar is wel zelfstandig appellabel. Volgens mijn definitie van ketenbesluitvorming is het besluit tot vaststelling van een bestemmingsplan, gevolgd door een handhavingsbesluit wegens overtreding van een norm uit het bestemmingsplan, ook ketenbesluitvorming. Immers, zonder de normstelling in het bestemmingsplan kan er geen handhavingsbesluit volgen en het handhavingsbesluit borduurt voort op het bestemmingsplan terwijl het besluit tot vaststelling daarvan zelfstandig appellabel is.

Toch zouden de meesten deze 'keten' niet zien als ketenbesluitvorming. Dat heeft denk ik enerzijds te maken met het feit dat er doorgaans een langere periode zal zijn tussen het ontstaan van het eerste besluit in de keten (het vaststellen van het bestemmingsplan) en de daaropvolgende besluitvorming (het handhavingsbesluit) en anderzijds met het feit dat een bestemmingsplan een algemeen verbindend voorschrift is (zodat normaliter geen beroep daartegen mogelijk is). Verder is het intuïtief vreemd om de voorafgaande normstelling ook mee te nemen in de keten. De Participatiewet rekenen we toch ook niet tot de keten die leidt tot terugvordering van een uitkering? Het is daarom denk ik op zich verdedigbaar om te betogen dat de

definitie van ketenbesluitvorming zo zou moeten luiden dat algemeen verbindende voorschriften uitgezonderd zijn – ook als zij appellabel zijn.

Mijn conclusie is echter dat dit soort gevallen ook als ketenbesluitvorming moeten worden gekwalificeerd, in ieder geval binnen de context van dit preadvies. Door-slaggevend acht ik daarbij dat hetzelfde probleem speelt bij bestemmingsplannen en daarop gebaseerde handhavingsbesluiten als bij ketens waarvan niet in geschil is dat het ketenbesluitvorming is. Komt men immers niet op tegen de norm in het bestemmingsplan, dan kan die norm in beginsel niet meer ter discussie worden gesteld in het kader van een daaropvolgende handhavingsprocedure. Voor wat betreft het argument dat het vreemd is om de achterliggende normstelling mee te nemen in de keten, wijs ik erop dat dit op zich niet ongewoon is. Denk bijvoorbeeld aan een subsidieverleningsbeschikking waarin subsidievoorwaarden worden gesteld. Die subsidievoorwaarden zijn normstellend. De verleningsbeschikking wordt echter geacht onderdeel te zijn van de keten die uiteindelijk leidt tot een terugvordering van de subsidie vanwege de intrekking van die subsidie op grond van een overtreding van de subsidievoorwaarde.

Ketenbesluitvorming is buitengewoon interessant vanuit het perspectief van de formele rechtskracht. Ketenbesluitvorming vereist vanwege de afhankelijkheid van de besluiten dat de keten compleet is voordat de feitelijke gevolgen van de besluitvorming zich manifesteren. Dit betekent dat de bestuursrechter nog een mogelijkheid heeft om die feitelijke gevolgen te voorkomen door te beletten dat de keten gecompleteerd wordt. Dat kan hij doen door het laatste besluit in de keten te vernietigen. Denk bijvoorbeeld aan een last onder dwangsom. De burger voelt pas feitelijk de gevolgen daarvan als met succes een invorderingsbeschikking is genomen. Vernietigt de bestuursrechter de invorderingsbeschikking, dan belet hij daarmee het feitelijke gevolg van de last onder dwangsom. Daarmee heeft de bestuursrechter in feite een mogelijkheid om fouten die eerder in het proces zijn gemaakt (bijvoorbeeld bij de beoordeling van de last onder dwangsom) te herstellen. Afhankelijk van hoe streng de formele rechtskracht wordt toegepast kan de bestuursrechter dus wel of niet een onrechtvaardige uitkomst beletten. Dat maakt het dus zo interessant vanuit het perspectief van dit preadvies. Juist vanwege die herstelmogelijkheid kan de bestuursrechter er dus voor kiezen om rechtvaardigheid boven rechtszekerheid te laten prevaleren: de regels van de formele rechtskracht te buigen om een rechtvaardige uitkomst te bewerkstelligen. Dat heeft wel consequenties voor de rechtszekerheid. Die spanning tussen rechtvaardigheid en rechtszekerheid is de crux van het dilemma. Omdat die spanning zich sterker manifesteert bij ketenbesluitvorming dan bij andere besluitvorming, is het interessant om dit preadvies specifiek op ketenbesluitvorming te richten.

4 Wat is de formele rechtskracht?

De formele rechtskracht is een leerstuk in het Nederlands recht. Het leerstuk houdt in dat een bestuursrechtelijk besluit rechtens onaantastbaar wordt als er geen normale rechtsmiddelen meer tegen open staan. Dit besluit wordt dan geacht 'formele rechtskracht' te hebben verkregen. Daaronder worden een tweetal gevolgen verstaan. Ten eerste is het besluit onaantastbaar. De *rechtsgeldigheid* daarvan staat daarmee vast. Ten tweede moet uitgegaan worden van de *rechtmatigheid* van dat besluit.

De onaantastbaarheid houdt in dat de rechtsgevolgen van het besluit niet meer kunnen worden teruggedraaid door middel van de inzet van normale rechtsmiddelen. Een dergelijk besluit wordt ook wel aangeduid als zijnde 'onherroepelijk.' Van Ettekoven constateert volgens mij terecht dat 'onherroepelijk' eigenlijk geen goede omschrijving is, nu een onaantastbaar besluit op zich door het bestuursorgaan kan worden ingetrokken of herroepen in bepaalde gevallen.¹¹ Feit is echter wel dat 'onherroepelijk' de in de praktijk gebruikelijke aanduiding is van een onaantastbaar besluit. In zoverre meen ik dat onder 'onherroepelijk' moet worden verstaan een besluit dat niet langer door de bestuursrechter zou kunnen worden herroepen (indien hij zelf in de zaak zou voorzien) of vernietigd en derhalve onaantastbaar is. In dit preadvies gebruik ik de term 'onaantastbaar' omdat die term volgens mij het meest zuiver is.

Bij de gevolgen van de onaantastbaarheid van het besluit staat het dictum van het besluit centraal. Dit aspect van de formele rechtskracht betekent dat het dictum rechtsgeldig is en rechtsgevolg heeft. Denk bijvoorbeeld aan een omgevingsvergunning voor het bouwen van een huis. Zodra het besluit tot verlening van die omgevingsvergunning onaantastbaar is, staat vast dat het huis (vanuit het publieke recht bezien) mag worden gebouwd. De Hoge Raad formuleert dit gevolg zo:

'De taakverdeling tussen de burgerlijke rechter en de bestuursrechter brengt mee dat moet worden uitgegaan van de geldigheid van een besluit van een bestuursorgaan indien daartegen een met voldoende waarborgen omklede rechtsgang heeft opengestaan en deze rechtsgang hetzij niet is gebruikt, hetzij niet tot vernietiging van het besluit heeft geleid (kort gezegd: het beginsel van de formele rechtskracht).'¹²

¹¹ Van Ettekoven 2006.

¹² HR 17 december 1999, NJ 2000/87, AB 2000/89, m.nt. P.J. van Buuren (Groningen/Raatgever).

en daaraan ook gevolgen te verbinden bij een later besluit, zonder daarbij de formele rechtskracht te doorbreken. Denk bijvoorbeeld aan een situatie waarin de belanghebbende niet opkomt tegen een last onder dwangsom waarin hij wordt aangemerkt als eigenaar van een perceel – terwijl hij geen eigenaar is. Hoewel de vraag of iemand overtreders is in het kader van de beoordeling van de last onder dwangsom relevant is en daar ook aan de orde zou moeten komen, strekt de formele rechtskracht zich niet uit tot de feiten ('u bent eigenaar') waarop het sanctiebesluit is gebaseerd. Als de belanghebbende bij de invorderingsbeschikking dus aanvoert dat de feiten anders liggen, dan kan dat gewoon worden beoordeeld. Blijken de feiten bij de toetsing van het effectueringsbesluit anders te liggen dan de feiten waarop het sanctiebesluit is gebaseerd, en betekenen die andere feiten dat de effectuering onrechtmatig is, dan betekent dat mijns inziens dat dit binnen de kaders van het leerstuk van de formele rechtskracht kan worden ondervangen omdat de formele rechtskracht zich niet verzet tegen een correctie voor wat betreft de feiten. In dat kader wijs ik erop dat iemand die geen eigenaar is, zich bij een last onder dwangsom kan beroepen op overmacht: hij is immers nooit in staat geweest om aan de lastgeving te voldoen. In zoverre kan ik mij vinden in de uitspraak van 21 maart 2018⁸⁶ waarin de ABRvS in precies zo een casus oordeelt dat sprake is van een bijzondere omstandigheid die noopt tot het afzien van invordering.

Het is wel van belang om een onderscheid te maken, dus 'blote' feiten en de juridische kwalificatie van die feiten. Een bloot feit is of iemand eigenaar is of niet (of voor de puristen: dat iemands naam op de leveringsakte staat). Aan het zijn van eigenaar wordt bij handhaving regelmatig de juridische kwalificatie verbonden dat men dan ook overtreder is. Die juridische kwalificatie wordt volgens mij wél gedekt door de leer van de formele rechtskracht. Daar kan over getwist worden. In de uitspraak van de ABRvS van 20 september 2017⁸⁷ (zie ook hierna in par. 6.3) was iemand ten onrechte als overtreder aangewezen. Dat gaf de ABRvS aanleiding tot het oordeel dat de dwangsom niet ingevorderd mocht worden wegens een bijzondere omstandigheid. In dat geval waren de feiten ongewijzigd tussen het sanctiebesluit en het effectueringsbesluit. Die feiten waren op zich correct voorgesteld in het sanctiebesluit ('u bent eigenaar'), maar aan die feiten was een bepaalde onjuiste juridische kwalificatie van die feiten ('dus bent u overtreder') gekoppeld. Op basis daarvan was een last opgelegd aan de eigenaar. De oplegging van de last wordt echter gedekt door de formele rechtskracht van het sanctiebesluit. In zoverre maakte de ABRvS in dat geval naar mijn mening een uitzondering op de formele rechtskracht, maar daar kan anders over gedacht worden (zie par. 6.3.2).

6.2 Uitzonderingen op de rechtmatigheidsfictie

Op de rechtmatigheidsfictie geldt een aantal uitzonderingen. Ten eerste wordt de formele rechtskracht niet aan een belanghebbende tegengeworpen als het feit dat geen gebruik is gemaakt van het recht van bezwaar of beroep aan de overheid is

⁸⁶ ABRvS 21 maart 2018, ECLI:NL:RVS:2018:877.

⁸⁷ ABRvS 20 september 2017, AB 2017/356, m.nt. T.N. Sanders.

verwijtbaarheid, ofwel aan de kant van de overheid (lees: dat de overheid zeer verwijtbaar heeft gehandeld waardoor de burger niet in staat is geweest om het besluit ter toetsing voor te leggen aan de bestuursrechter) ofwel aan de kant van de burger (lees: dat de burger niet te verwijten valt dat hij het besluit niet ter toetsing voor heeft gelegd aan de bestuursrechter).¹⁰⁰

Beide opvattingen lijken mij correct. Behoudens de erkenning door het bestuursorgaan van de onrechtmatigheid, komen de uitzonderingen op de formele rechtskracht (in ieder geval zoals die nu zijn) erop neer dat er vanwege de gebreken in de gevolgde procedure reden is om een uitzondering op de formele rechtskracht aan te nemen. Het gaat er dus niet om of dat eerdere besluit nu wel of niet materieel rechtmatig kan worden geacht, het gaat erom of iemand de kans heeft gehad om dat te laten vaststellen. Heeft iemand die redelijke kans niet gehad, dan wordt hem de rechtsregel dat uit moet worden gegaan van de rechtmatigheid van dat besluit niet tegengeworpen. Is dat wel het geval, dan wordt hem de rechtmatigheidsfictie tegengeworpen.

Die ratio blijkt ook uit de rechtspraak. Bij het aanvaarden van een (nieuwe) uitzondering op de formele rechtskracht moet volgens de Hoge Raad ook terughoudendheid worden betracht. Zo overweegt de Hoge Raad in *Kuijpers/Valkenswaard*:

‘In zijn arrest van 16 mei 1986, nr. 12546, NJ 1986, 723, heeft de Hoge Raad – kort gezegd – geoordeeld dat het beginsel van de formele rechtskracht in zeer klemmende gevallen uitzondering kan lijden. Zowel uit dat arrest zelf als uit latere rechtspraak blijkt evenwel dat bij het aanvaarden van zulke uitzonderingen terughoudendheid moet worden betracht, gezien de zwaarwegende belangen die door het genoemde beginsel worden gediend.’¹⁰¹

Dat sterkt ver. In *Heesch/Van de Akker* expliciteert de Hoge Raad ook de mogelijkheid dat een onaantastbaar besluit best evident onrechtmatig kan zijn, maar dat dit in beginsel geen uitzondering oplevert op de formele rechtskracht. De Hoge Raad overweegt:

‘[De leer van de formele rechtskracht] geldt in beginsel ook dan, indien dit de burgerlijke rechter ertoe zou nopen aan zijn uitspraak de rechtsgeldigheid ten grondslag te leggen van een beschikking waarvan als vaststaand mag worden aangenomen dat zij, als daartegen tijdig administratiefrechtelijk beroep zou zijn ingesteld, zou zijn vernietigd.’¹⁰² [cursivering toegevoegd door TNS]

¹⁰⁰ Van Angeren 1998, p. 47-48.

¹⁰¹ HR 9 september 2005, ECLI:NL:HR:2005:AT7774 (*Kuijpers/Valkenswaard*).

¹⁰² HR 16 mei 1985, AB 1986/573, m.nt. F.H. van den Burg (*Heesch/Van den Akker*).

2. Ten tweede is een uitzondering op een procedurele regel omwille van de materiële rechtvaardigheid juist inherent onrechtvaardig. Een uitzondering maken op een procedurele regel om een bepaalde materiële uitkomst te bewerkstelligen is niets anders dan het bij gelegenheid aanpassen van de spelregels om één partij te laten winnen. Dat is onrechtvaardig omdat de gelding en werking van procedurele spelregels niet afhankelijk zouden moeten zijn van de vraag of iemand eigenlijk materieel gelijk zou moeten krijgen.
3. Ten derde ondermijnt het aannemen van een dergelijke uitzondering de rechtszekerheid. Het staat niet meer vast dat een onaantastbaar besluit altijd rechtmatig is. Ieder besluit kan in theorie altijd nog (feitelijk) worden aangetast vanwege de inhoud daarvan (en dus niet alleen maar als de procedure niet eerlijk is verlopen).
4. Ten vierde zal ook de toepassing van de uitzondering tot rechtsonzekerheid leiden. Het is niet kenbaar in welke gevallen deze uitzondering dan zou moeten worden toegepast. Wat is een 'evident' onrechtmatig besluit? Het is een hellend vlak. Is een dwangsom die nét iets hoger is dan evenredig kan worden geacht zodanig onrechtmatig dat het effectueringsbesluit om die reden moet worden vernietigd? Het lijkt niet goed mogelijk om daar heldere criteria voor te formuleren en dat betekent dat de toepassing in bepaalde mate zal leiden tot rechterlijke willekeur. Die willekeur leidt ook tot een gevoel van onrecht bij diegenen die niet in aanmerking komen voor de uitzondering (het 'waarom hij wel en ik niet' effect).
5. Ten vijfde maakt de uitzondering een relatief eenvoudige en duidelijke rechtsregel ('klaar is klaar') een stuk complexer ('klaar is klaar, tenzij het 'evident' onrechtmatig is'). Als gevolg van de uitzondering ligt het voor de hand dat geschillen niet langer beperkt zullen blijven tot alleen het besluit waartegen beroep is ingesteld, maar ook de rest van de keten zullen omvatten. De uitzondering verbreedt het geschil van alleen het besluit naar de rechtsverhouding in zijn geheel. De uitzondering maakt zo heel het bestuursrecht ingewikkelder, tijdrovender en duurder.
6. Ten zesde: de burger valt ook een verwijt te maken bij een evident onrechtmatig besluit. Als hij gewoon had gedaan wat hij had moeten doen, dan zat hij niet met een onrechtmatig besluit.¹²⁰ Wie zijn billen brandt, moet op de blaren zitten.
7. Ten zevende: het bijsturen van de uitkomst via een uitzondering op de formele rechtskracht tast ook de geloofwaardigheid en houdbaarheid van andere procedurele regels aan. Immers, als het aanvaardbaar is om een

¹²⁰ Het tegenovergestelde kan natuurlijk ook worden gezegd van de overheid – als de overheid had gedaan wat zij zou moeten doen, dan zat de burger niet met het probleem, maar dat terzijde.

tendens dat één en dezelfde rechtsverhouding dwangmatig opgehakt moet worden in een grote serie besluiten om rechtsbescherming te kunnen bieden.¹³⁰ Kort samengevat: de burger snapt niet altijd dát hij aan de noodrem moet trekken en heeft daar soms te weinig tijd voor. Daár moeten wij iets aan doen volgens mij.

Met andere woorden, de bijtijds onredelijke gevolgen die wij zien, liggen volgens mij niet (alleen) aan de formele rechtskracht, maar aan de combinatie daarvan met het besluit als rechtsingang en de korte bezwaar- en beroepstermijnen. Als wij de bijtijds onredelijke gevolgen niet meer willen accepteren, dan denk ik dat er gezocht moet worden naar een structurele oplossing met betrekking tot het besluit als rechtsingang en de korte bezwaar- en beroepstermijn – niet met betrekking tot de formele rechtskracht.

Toegegeven, mijn snelle diagnose en oplossingen hebben iets weg van een arts die bij een patiënt met lichte hoofdpijn na vijf minuten inspectie concludeert dat het tijd is voor een hersenoperatie in plaats van een paracetamolletje toe te dienen. Daarbij komt dat het makkelijker is voor bestuursrechters om de formele rechtskracht te nuanceren en een ‘noodklep’ in te bouwen, dan om het hele systeem om te gooien en ervoor te kiezen om het besluit voorbij te gaan. In dit geval zou ik echter willen betogen dat de patiënt alleen maar zieker gaat worden van de paracetamol. Zie het als een patiënt die allergisch is voor paracetamol. Je lost met paracetamol misschien de hoofdpijn tijdelijk op, maar je krijgt er vermoedelijk verstikkingsverschijnselen voor terug.

Hoe dan ook, er zijn volgens mij wel degelijk oplossingen voor het probleem waar we over spreken in dit preadvies. Dat geeft mij weer hoop. We kunnen misschien toch meer materiële rechtvaardigheid bewerkstelligen zonder aan rechtszekerheid in te boeten. We moeten volgens mij dan alleen wel andere keuzes maken. Bijvoorbeeld door eens serieus te gaan kijken naar het voorstel van Leo Damen om toe te bewegen naar een bestuursrecht van twee gestrengheden.¹³¹ Streng in meerpartijenverhoudingen, soepel in tweepartijenverhoudingen. Ik vind dat een heel charmante gedachte waar veel voor te zeggen valt. Of we moeten ervoor kiezen om het besluit niet meer als (enige) rechtsingang te hanteren. De rechtsregel ‘klaar is klaar’ ondergraven zie ik echter niet als wenselijke oplossing.

Ik had graag meer ruimte in dit preadvies willen besteden aan wat wél een oplossing zou zijn. Met name de oplossing van Damen is volgens mij best interessant: hij stelt in feite voor om de klas uit elkaar te halen: één klas die goed mee komt met de stof en dus wat strenger kan worden behandeld en één klas die niet goed mee komt met de stof en dus wat meer tijd en ruimte moet krijgen om fouten te maken. Omdat je dit systeem echter niet in een kort tijdsbestek kan bespreken moet ik hier helaas volstaan met de suggestie dat een bestuursrecht van twee gestrengheden een heel mooi onderwerp zou zijn voor een volgende VAR-jaarvergadering.

¹³⁰ Van Ommeren en Huisman 2013, p.42.

¹³¹ Zie onder (velen) meer: Damen 2006, 2014, 2018.

Literatuurlijst

Van Angeren 1998

J.A.M van Angeren, *De gewone rechter en de bestuursrechter*, Deventer: Kluwer 1998.

Van Angeren 2011

J.A.M. van Angeren, 'De twee gezichten van de formele rechtskracht: taakverdeling van rechters en het scheppen van rechtszekerheid', *O&A* 2011, p. 24-33.

Bots 1998

A.M.M.M. Bots, 'Ketenbesluitvorming en rechtsbescherming', in: M. Herweijer e.a. (red.), *In wederkerigheid: opstellen voor prof. mr. M. Scheltema*, Deventer: Kluwer 1998, p. 95.

Borst 2018

W.L. Borst, 'Ons strafprocesrecht gaat aan nuancering ten onder', *NJB* 2018/2963.

Damen 2006

L.J. Damen, 'The long and winding road', in: A.W. Heringa e.a. (red.), *Het bestuursrecht beschermd (Stroink-bundel)*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2006.

Damen 2014

L.J. Damen, 'Hoe staat de burger er voor in het bestuurs(proces)recht van 2014?', in: R.J.N. Schlössels en C.L.G.F.H. Albers (red.), *Symposium 20 jaar 'JB'*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2014.

Damen 2018

L.J. Damen, 'Het menselijk tekort tegenover de (gedigitaliseerde) overheidsbureaucratie', in: R.J.N. Schlössels e.a. (red.), *IN HET NU.... Over toekomstig bestuursrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2018.

Drion 2017

C.E. Drion, 'Verongelukken in het recht', *NJB* 2017, 308.

Van Ettekoven 2006

B.J. van Ettekoven, 'De formele rechtskracht vanuit bestuursrechtelijk perspectief', *O&A* 2006, 3.

Fruytier 2008

P.A. Fruytier, 'Een herformulering van de formele rechtskracht: het civielrechtelijke besluitgezag en gezag van gewijsde en de uitzonderingen daarop', *NTBR* 2008/202.

